

Ərzurumlu İbrahim Haqqının “Mərifətnamə” əsərində dil və tələffüz məsələləri

Nərgiz Hacıyeva

Filologiya elmləri doktoru, dosent
İmadəddin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
E-mail: nergiz.haciyeva.1961@mail.ru
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4845-0986>

Xülasə. Türkiyə filosof və alimləri içərisində Ərzurumlu İbrahim Haqqı islam dininin daxilində formalaşmış təsəvvüf düşüncə tərzini gözəl bilən və təbliğ edən, mütəfəkkir, ictimaiyyətçi, ruhani olmaqla bərabər, həm də çox gözəl şeirlər yazan bir şair kimi özünəməxsus yer tutur. Onun yaradıcılığında 15 əsəri içərisində ən məşhur və ən böyük əsəri 1756-cı ildə qələmə aldığı “Mərifətnamə”dir. Əsər türk dilində yazılmış və bir çox elmlər, dini etiqad və ibadət, tibb, riyaziyyat, həndəsə, coğrafiya, anatomiya, astronomiya, təsəvvüf, fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya, əxlaq, kulinariya və s. haqqında bilgiləri özündə toplamışdır. Ərzurumlu İbrahim Haqqının “Mərifətnamə” əsəri Türkiyə, Misir, Kazan kimi mədəniyyət mərkəzlərində dəfələrlə nəşr olunmuş, ərəb, fransız, fars və bir çox dillərə çevrilsə də çox təəssüf ki, Azərbaycan dilində çap edilməmişdir. Bir çox elm xadimləri bu əsəri dini, təsəvvüf, ictimai və humanitar elmləri özündə toplayan bir ensiklopediya adlandırırlar. “Mərifətnamə” əsəri barədə bir çox məqalələr dərc olunsada, onun dil və tələffüz məsələləri, üslubu barədə yazı demək olar ki, yoxdur. “Mərifətnamə” əsəri şeirlə nəsrin ahəngində qurulan bir kitab olub, özünəməxsus dilə və üsluba malikdir. Burada bir çox dini və coğrafi adlardan, terminlərdən, müxtəlif təkrarlardan, həmcins üzlü sözlərdən və pleonazm hadisəsindən və s. geniş istifadə olunmuşdur. İbrahim Haqqı “Mərifətnamə” əsərində dil, ədəbiyyat və tələffüz məsələlərinə geniş yer vermişdir. Təsəvvüf dinindən bəhs edən filosof alim, təsəvvüf dini ilə məşğul olan müridlərin daha çox “Allah” adını zikr etdikləri zamanı sözü düzgün tələffüz etmələrini vurğulayır, səslərin ifadə etdiyi mənaları açıqlayır, insanın aləmin dili olduğunu qeyd edir. Əsərdə müəllifin yazdığı türkcə şeirləri verildiyi kimi, fars, ərəb dillərində yazdığı nəzm əsərlərindən də geniş istifadə olunur. Gözəl danışmaq, yeri gəldikcə susmaq, yaxşı söz söyləmək, kiminsə qeybətini etməmək kimi nəsihətamiz fikirlər də burada yer alır. “Mərifətnamə” hər bir dövrdə olduğu kimi, müasir dövrümüz üçün də əhəmiyyətli tərbiyəvi-əxlaqi bir əsər olub, gənc nəslin təlim-tərbiyəsində və müxtəlif elmlərin tədrisində mühüm rola malikdir.

Açar sözlər: *İbrahim Haqqı, Mərifətnamə”, dil, üslub, tələffüz, söz*

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 30.04.2026; qəbul edilib – 15.05.2026

About the work "Marifatname" by Ibrahim Hakki from Erzurum

Nargiz Hajiyeva

Abstract. Among Turkish philosophers and scholars, İbrahim Hakki from Erzurum holds a unique place as a thinker, public figure, spiritualist, and poet who not only understood and propagated the Sufi way of thinking formed within the Islamic religion, but also wrote very beautiful poems. Among his 15 works, the most famous and largest is "Marifatname", written in 1756. The work was written in Turkish and contains information on many sciences, religious beliefs and worship, medicine, mathematics, geometry, geography, anatomy, astronomy, Sufism, philosophy, sociology, psychology, morality, culinary arts, etc. The work "Marifatname" by İbrahim Hakki from Erzurum has been published many times in cultural centers such as Turkey, Egypt, and Kazan, and has been translated into Arabic, French, Persian, and many other languages, but unfortunately, it has not been published in the Azerbaijani language. Many scholars call this work an encyclopedia that includes religious, Sufi, social and human sciences. This beautifully written work consists of five parts: an introduction, three main sections and a conclusion. Although a number of articles have been published about

the work "Marifatnameh", there are almost none about its language and pronunciation issues, or its style. The work "Marifatname" is a book composed in harmony with poetry and prose, and has a unique language and style. Many religious and geographical names, terms, various repetitions, homonymous words, pleonasm, etc. are widely used here. Ibrahim Hakki gave extensive space to language, literature, and pronunciation issues in his work "Marifatname". Talking about the religion of Sufism, the philosopher-scientist emphasizes that the followers of Sufism should pronounce the word correctly when they mention the name "Allah", explains the meanings expressed by the sounds, and notes that man is the language of the world. In the work, the author's Turkish poems are given, as well as his poetry works in Persian and Arabic are widely used. It also contains admonishing thoughts such as good speech, remaining silent when appropriate, speaking well, and not gossiping about anyone. "Marifatnameh" has been an important educational and moral work for our modern era, as it has been in every era, and it plays an important role in the education of the younger generation and the teaching of various sciences.

Keywords: Ibrahim Hakki, "Marifatname", language, style, pronunciation, words

Article history: received – 30.04.2026; accepted – 15.05.2026

Giriş / Introduction

Türkiyənin XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış tanınmış alimləri içərisində Ərzurumlu İbrahim Haqqı təsəvvüf dini cərəyanını gözəl bilən və təbliğ edən, ictimaiyyətçi, ruhani olmaqla bərabər, həm də çox gözəl şeirlər yazan bir şair kimi özünəməxsus yer tutur. Onun on beş əsəri arasında ən məşhur və ən böyük əsəri 1756-cı ildə qələmə aldığı "Mərifətnamə" əsəridir. Əsər bir çox elmlər, dil, ədəbiyyat, tibb, riyaziyyat, həndəsə, coğrafiya, astronomiya, tibb, təsəvvüf, din, əxlaq, kulinariya və s. haqqında bilgiləri özündə toplamışdır. Bir çox elm xadimləri bu əsəri dini, təsəvvüf, ictimai və humanitar elmləri özündə toplayan bir ensiklopediya adlandırırlar.

İbrahim Haqqının "Mərifətnamə" əsərini türk ədəbiyyatşünasları dəfələrlə tədqiq etmiş, bir sıra məqalələr çap olunmuş, 2011-ci ildə Türkiyədə Ərzurumlu İbrahim Haqqı Həzrətlərinə həsr olunmuş simpozium keçirilmişdir. Onun "Mərifətnamə" əsərinin dinlə əlaqəsi, orada adları keçən yeməklər, dörd ünsür və s. barədə bir sıra türkoloqların məqalələri ayrı-ayrı jurnallarda çap olunmuşdur [İbrahim Ethem Karataş: 2014, s.104-122; Salih Toprak: 2020, s.109-123; Burak Başar: 2024, s.2-10]. Lakin "Mərifətnamə" əsərinin dil və üslub xüsusiyyətləri araşdırmadan kənar qalmışdır. Müəllif çox gözəl üsluba və dilə malikdir ki, o, öz əsərində müxtəlif təşbehlərdən, məcazlardan, sinonim sözlərdən, həmcins cümlələrdən, nəsihətamiz fikirlərdən, onomastik vahidlərdən, atalar sözlərindən, müxtəlif təkrarların müxtəlif növlə-

rindən, pleonazm hadisəsindən, köməkçi nitq hissələrinin təkrarından, ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlərdən və s. istifadə edərək mükəmməl bir əsər yaratmışdır. Sayılan bu üslubi xüsusiyyətlər onun dilinə xas keyfiyyətlərdir. İ.Haqqı həm də ədəbiyyatı gözəl bilən və müxtəlif janrlarda şeirlər yazan şairdir.

İbrahim Haqqı XVIII əsr təsəvvüf ədəbi cərəyanının nümayəndələrindən biri olmuşdur, öz əsərlərində, xüsusilə "Mərifətnamə"də bu cərəyanın əsas xüsusiyyətlərini üzə çıxartmışdır. Təsəvvüf dini cərəyanını tədqiq edərək Elman Quliyev yazır: "Dini-fəlsəfi, mənəvi-əxlaqi cərəyan olan təsəvvüf Şərq nəzəri elmlər sırasında yer almasa da, onun kökündə din və dini elmlər dayanır. Təsəvvüf dinin batini və mənəvi tərəfi ilə məşğul olan islamı elmlərlə iç-içədir. Quran isə həmin elmlərin ana qaynağıdır....Bu baxımdan təsəvvüf qaynağı islam ideologiyası olan bir dini-fəlsəfi cərəyan və düşüncə sistemi hesab olunur." [Quliyev, 2025, s.3].

Ərzurumlu İbrahim Haqqının yaradıcılığını tədqiq edərək Günay Quliyeva yazır: "Geniş təsəvvüf bilgisi, mövzuları gözəl bir biçimdə və anlaşılan bir üslubda ifadə etməsi, xüsusilə o dövrdə ərəb dilinin hakim olduğu və türk dilindəki əsərlərdə mürəkkəb, qarışıq bir dilin istifadə olunduğu bir vaxtda əsərlərinin böyük bir qismini sadə bir türkçə ilə yazması İbrahim Haqqı Ərzurumunun təqdirəlayiq özəlliklərindəndir...İbrahim Haqqı Ərzurumi öz əsərlərini

sadə və anlaşıqlı bir dilə üstünlük verərək qələmə almışdır [Quliyeva, 2021: 453].

Özünü dəyərsiz və gerçək fəqir adlandıran İbrahim Haqqı “Mərifətnamə” kitabını əziz oğlu Seyid Əhməd Naimi üçün qələmə aldığını əsərin başlanğıcında qeyd edir. Daha sonra o yazır: “*Öncelikle bilinsin ki, Həkk Teala iki cihanı insan oğulları üçün və insan oğullarını da onun kendini tanımaları için yaratdığını her kесе duyurmuştur. Bele ki, lütf və keremiyle “Ben gizli bir hazineydim, bilinmeyi sevdim ve beni tanımaları için varlıkları yaratdım” buyurmuştur. Bu halde alemin ve insanın yaratılmasında sonuncu maksad ve uca istek Mevlanın bilinmesidir. Bu sonsuz devlet ve tükenmez saadet her şeyden öncedir. Ancak bu, nefsini bilmeye bağlı olup, nefsini bilmek de bedeni bilmeye dayanır. Bedenin bilinmesi alemin bilinmesiyle olur. Alemin bilinmesi ise gerçek elmlerledir.*” İbrahim Haqqı qeyd edir ki, bu səbəbdən bir qədər astronomiya, fəlsəfə, anatomiya elmlərindən və bir qədər də qəlb elmi və ürfandan bir qədər seçərək bu gözəl kitabı türk dilinə tərcümə edib, bir Müqəddimə, üç kitab və Son olaraq tərtib etmişdir. İbrahim Haqqı kitabın yazılma səbəbini açıqlayarkən oğluna nəsihət edərək yazır: “*Tertib və tanzimi böyle yaptım ki, evvela mükəddimədən, açıq ayetlər ilə sabit olan kainatın acayip durumlarını özet olaraq ögrənip iki cahanın durumlarının qarabetlerini iyice bildikde, bütün bir güvənlə itikat edib hepsinin yaratıcısını və düzenleyicisini bilesin. Büyüklük və küdretini fıkır edip düşünesin. Bundan sonra birinci kitaptan Yaratıcının güzel sanatlarını, alemin üfukları içinde ayrıntılarıyla seyr edip, cahanın sırlarına öğrendikde, alem insanın kabuğu, insan alemin dili olduğunu bilip hepsinden rahat olasin, kendi kendine gelesin. Bundan sonra ikinci kitapdan Yaratıcının kudretinin şaşırtıcılığını, kendi cisim ve canında toplu olarak görüp, büyük alemde her nə varsa, hepsinin benzerini kendi vücudunda buldukda, vücudun bir küçük alem olduğunu bilip kendi nefsinə gelesin. Nefisler aleminde Mövlayı temaşa kılasin və kendi ruhunu vücudunun ikliminin sultanı bilip, kadir ve kıymetini öğrenip nefsi tanıma aşamasını bulasin. Kendi aleminde sultan olasin. Bundan sonra üçüncü kitapdan kalblerin evirib çeviricisi Allahın acayip ilhamlarını, qarip tassarıflarını, zat və sıfatının kalplere yakınlığını*

en büyük alem olan gönülde kesin bilgiylə bilip, Allahtan başka bütün varlıklardan azad olup, her şeyi unudup, her şeyi çekip çevirici bir onu buldukda, vahdet alemine erip, o tek və yegane Allahın birliğini sağgörünlə katiyetlə görüp, Allahı tanıma devletine eresin. Allaha yakınlığın saadetini kesinlikle bilip sonsuza kadar onunla kalasin. Sonuçda çokluk aleminde olan vücudun aşamalarının hükümlerini bilip, hududunu koruyub kollayarak Hudanın yaratıklarına sevgi və şefkatle kalplerin sevgilisi oldukta, esenlikle toplumu gönlünce bulasin. Rahatla alemin azizi olasin. Çünkü bu şerefli kitapta nizam, bu güzel üslub üzere tamam olup, alıcı gözüyle okuyanları, Mevlanın ayetlerinin gerçegini bildirmiştir. Bu kitabın adı “Marifetname” olup, bitiş tarihi bin yüz yetmişe yetmiştir [1170 H. /1756 M.]. [Haqqı İbrahim, 2013:8-9].

Əsər Uca Allaha şükür ilə başlanır. Burada deyilir: “*Sinirsiz həmd, saysız şükür, sonsuz öyüş, tək və bənzərsiz olan Allaha olsun. O, aləmlərin hər işini sonsuz elmiylə təqdir edib bəirləmişdir. Cahanın görüntülərini bitməz elmiylə tərtib edib təsbit etmişdir*” [Haqqı İbrahim: 2013, s.8].

İbrahim Haqqı insana yüksək qiymət verərək, onu gülə bənzədərək yalnız özünə aid olan okkazional məcazdan istifadə edib, yazır: “*Cihanın gül bahçesini insan gülünün kokusuyla süslemişdir. Bütün cihanı insan için, insanı da kendinin bilinmesi için var edip, eşyanın gerçegile manaların inceliklerini hep insanda toplayıp ortaya çıkarmıştır. İnsan ruhunu “Cami” adına suret yapmış, onu emanetlerin yüklenicisi və sırların yeri kılmışdır. Alemin bütününde olan neçe bin hikmetine, elmleri bilen eylemiştir. Cihan kitabının her bir harfinden marifetinin belirtileri üzerinde düşünenleri arif eyleyip, gönül alemine dalan kullarını kendi huzurundakı Kebede ibadet edici eylemiştir....*” [Haqqı İbrahim: 2013, s.8].

Qeyd etmək lazımdır ki, insanın gülə bənzədilməsi yalnız İbrahim Haqqı həzrətlərinə məxsusdur. İbrahim Haqqı dünyada bütün varlıqların dönüb dolaşaraq yenidən ilahiyyə qayıdığını və insanda təcəlli etdiyini göstərərək yazır: “*Şu halde zaman devrinin tamamlayıcısı, cihanın parçalarının özü, yedi yüksek babanın və dörd ananın ve üç birleşigin son hulasaları insan bedenidir. Belki her iki cihandan qaye*

ancak hazreti insandır. Bu feleklerin, unsurların, birləşiklərin kabuğu, zarfı və kabıdır. O hepsinin ilığı və özünün özüdür. Bütün eşya insana hizmetçidir. O hizmet ve ikram edilendir. Aziz, şerif və mühteremdir. Çünki o, hepsindən güzel ve yücedir.” [Haqqı İbrahim: 2013, s.45].

İnsan ruhunu yüksək qiymətləndirən İbrahim Haqqı yazır: “Allah öncesiz sözü Kuranında *“Ona kendi ruhumdan (kudretimden) üfledim”* buyurduğu üzere, kendi pak zatına kattığı izaflı ruhu kendisine kavuşturmuş ve ona her muradını vermiştir” [Haqqı İbrahim: 2013, s.421].

Təbiətdə baş verən bütün hadisələrin insan bədənində də mövcud olduğunu, insanın aləmin bir hissəsi olduğunu qeyd edən İ.Haqqı, insanda üzə çıxan müxtəlif hiss və duyğuları müəyyən bir heyvana bənzədir, insanın sifət cizgilərinə görə onun hansı xasiyyətdə olduğunu qeyd edir, ilin hansı vaxtında, hənı ulduz altında insanın anadan olmasından asılı olaraq onun taleyinin müəyyən olduğunu göstərir, qadın gözəlliyini nəzərə çatdırır.

İbrahim Haqqı nədən bəhs edir etsin, bütün sözlərini Allahı həmd ilə başlayaraq, dediklərini sübut etmək üçün hər bir fikrin tamamında da bütün aləmin Allah Təalanın güc və qüdrəti sayəsində mövcud olduğunu nəzərə çatdırır.

Təsəffüv anlayışına görə, kainatdakı hər bir şeyin yuvarlaq olduğunu və dövr edərək sonda ilahiyyə qovuşduğunu dəfələrlə “Mərifətnamə” əsərində İbrahim Haqqı qeyd edir. “*Mutlak varlığın sıfatlarının kainattakı bütün varlıklardan süzülüp en sonunda insan kisvesinə bürünərək tecelli etməsi görüşünə tasavvufda devir nazariyesi; mutlak varlıktan insanın vücut bulmasına, insandan da gayret və kabiliyyətinə görə “hakikati-insaniyyə”ye ulaşarak “insani-kamil” suretində tekrar aslına dönüşünə kadar süren “devir” hadiselerini anlatan manzumelere de tasavvuf edebiyatında “devriyyə” denilməkdir...Bu mesele, eski ve yeni herflerle defalarca basılan Erzurumlu İbrahim Hakkının Marifetname adlı eserinde bir daire üzerinde daha ayrıntılı olarak izah edilmiştir*” [Çöpöğlu Mustafa: 2016, s. 89]

“Mərifətnamə” əsərində deyilir: “*Alemin işlərinin tumu bir birinə bağlıdır. Alem, bir birini çevreleyen və birbirinə teget kürelerdir ki, ıgne atacak bir boş mekan olmayıp, ülvı ve süflı cisimlerle dolmuştur ve alemin tabii yapısı yu-*

varlak şekil üzere olmaktadır..Alemin her ne tarafına bakıldısı yumru görünür” [Haqqı İbrahim, s. 66]. “*Cisimler alemin bir birini kuşatan küreler ve unsurlar üzerinde soğan kabukları gibi tabakalar halinde olup hepsi bir top şekline girmiştir*” [Haqqı İbrahim: 2013, s.70].

Alemin qədim olduğunu, sonradan yaradıldığını deyən filosoflara imam Qazalının sözləri ilə İbrahim Haqqı belə cavab verir: “*Alem sonradan yaratılmışdır, sonradan meydana getirilmişdir, çünki dəyişicidir. Her dəyişikliyə uğrayan sonradan meydana gəlir*” [Haqqı İbrahim: 2013, s.67].

XVIII əsrdə yaşayan digər alim və filosoflar kimi, İbrahim Haqqı da özündən əvvəlki alim və filosoflara istinad etmiş, 400-dən çox əsərdən faydalanaraq mükəmməl bir əsər ortaya çıxartmışdır. İbrahim Haqqı “Mərifətnamə” əsərində öz sözlərini sübuta yetirmək üçün dəfələrlə alim və filosofların sözlərini təkrar işlədir. Məsələn: “*Müfəssirlər və mühəddislər söz birliyi ilə demişlərdir ki...Filozoflar demişlərdir ki... Astro nomlar demişlərdir ki.... Matematiklər demişlərdir ki...Geometriçilər demişlərdir ki....*” və s.

Hər bir bölmənin axırında qeyd edir ki, bu fikirlərini deməkdən də məqsədi dünyanı yara dan və idarə edən Allah Təalanı tanımaq, onun qüdrət və cəlalını, böyüklüyünü sübut etməkdən ibarətdir.

“*Müfəssirlər və mühəddislər söz birliyi ilə demişlərdir ki: Havadakı zerreler, dağlar, tasalar, yağmur damlaları, denizlər ve ırmaklar, belki dönen feleklerin her parçası, gezegenler, unsurlar, bileşikler ve her ne ki var, hepsi, gece ve gündüzün her anında, o tek, bağışlayıcı, afvedici olan Hak Teala hazretlerine övücü olup, Onun birligini açığa çıkarmak ve bildirmek için her biri bir dildir*” [Haqqı İbrahim: 2013, s.39].

Dünyadakı hər bir şeyin Allah tərəfindən yaradıldığını və hər birinin öz dili ilə onu tərif edərək, zikr etdiyini qeyd edən İ.Haqqı yazır: “*Ərşi-əzəmin yetmiş min dili vardır ki, hər bir dili başqa bir sözlə Haqq Təalaya təsbit edər; zikredicidir.*” [Haqqı İbrahim: 2013, s.15].

“Mərifətnamə” əsərində dil, tələffüz, gözəl danışmaq, sözün dəyərini bilmək, yirində susmaq, yerində danışmaq kimi məsələlərə toxunulur. Dilə, səsle məna arasında əlaqə məsələsinə yüksək qiymət verərək, müxtəlif dilçilik terminlərindən istifadə etmişdir. Səsle məna arasında

əlaqədən danışan İbrahim Haqqı yazır: "Tıpkı hece hərflərindən ad, fül və hərflərin vücuda gelip insanların dili olduğu gibi, her iki alemdekilerden de üç birləşim ortaya çıkıp, onlardan cihan kitabı sonsuz manalar kazanmıştır. Şu halde ibret gözüyle aleme bakan arifler, her nesnede nice hikmetler görmüşlerdir ve Allah dostları, Allahın yuce sanatının sırlarını anlayarak, birer harf olan eşyadan manaya ulaşp Hakkın huzuruna ermişlerdir" [Haqqı İbrahim: 2013, s.14].

Cahanın dövr edərək yeni əşyalar meydana çıxardığını və eləcə də insan kəlmələrinin yeni anlayışlar yaratdığını yazan İ.Haqqı qeyd edir: "Nitekim cihanın büyük noktası, devam üzere her an bileşik harfler ve bileşikleri ortaya çıkarmaktan hali kalmaz. Onun kibi insani gerçek noktası gece ve gündüz anlamlı herfler ortaya çıkarmaktan bir an kesilmez....Şu halde insani gerçek o süveydanın sirridir ki sürekli endişe ve rüya mücidedir. Hislerin ve kuvvetlerin özlerinin özüdür. Bu seslerin herfleriyle ortaya çıkan kimseler, o noktanın harfleri olan düşüncelerin kabuk ve kapılarıdır. O nokta, anlamın özüdür." [Haqqı İbrahim: 2013, s.404].

İ.Haqqı dünyada baş verən bütün hadisələrin Allaha bağlı olduğunu qeyd edərək, səsle məna arasında əlaqə bəzədə fikirlərini həm şəir, həm də nəsrilə ifadə edərək yazır:

*Hakki, bu cihanı bil kitabı hikmet,
Eflak ve anasın huruf ve kudret.
Terkib ve mevalid ve kelami izzet
Fehm et kelimatı Rabbi al çok ibret.*

(Hakki, cihanı ibret kitabı bil. Felekleri ve unsurları, harfler ve kudret; bütün bileşikleri ululuğun sözü bil. Rebbin kelimelerini anla, çok ibret al).

*Bulan kelimatı Rebbiden manayı
Hiç olmaz o harfgir ve kor kavğayı
Tuba ona kim o fehm eder eşyayı
Ne görüp işitse yad eder Mevlaya.*

(Allahın sözlərindən manayı bulan, harflərə takılmaz ve kavğayı burakır. Eşyayı anlayana ne mutlu ki ne görüp işitse Mevlayı yad eder) [Haqqı İbrahim: 2013, s.196].

İbrahim Haqqı ərəb əlifbasında iyirmi doqquz hərfin olduğunu, bütün əşyaların və mənəviyyat aləminin bu hərflərlə ifadə olunduğunu və bu hərflərdə məna olduğunu qeyd edir: "Ruhlar ve melekler aləmindekilerle mülk aləminde-

kilerin toplusu, yanı ruhların çeşitleri ile basit cisimlerin sınıflarının hamısı, herfler örneği yirmi dokuzda tamam olmuştur." İbrahim Haqqının dövründəki yazı ərəb hərfləri ilə olduğu üçün o, əsərində yuxuda görülən ərəb hərflərinin mənasını belə izah edir: "Kalp eger vasıta ile haberdar olsa, gördüyü düştən tebir olunur. O an gelir kalbe gördüyü rüya: ona ya işaret ve ya müjdedir. Rüya görülen şeyin Arapca adının ilk harfi alınır. Ne ise o herflerle bilinir. **Elif**, ululuğa işaret olur. Kadrinin yükseleceğine müjde alınır. **Be** ise, cisim ve cana rahattır. **Te** ise, hacetin elde edilmesidir. **Se** ise, düşman üzere yardımdır. **Cim** ise fırsat ve qanimettir. **Ha** ise, izzet ve saadettir. **Hi** ise, her murada kovuşmaktır. **Dal** ise, zahmet ve meşakkattır. **Zel** ise, mal, mülk ve devlettir. **Ri** ise, devlete dellettir. **Sin** emin olmaya elamettir. **Şin**, yaptığın peşmanlıktır. **Sad**, kam almaya müjdedir. **Dal**, mal bulmaya işarettir. **Ti** ise, düşman yok olacak. **Zi** ise, kalbi hüzn ile dolacak. **Ayn** ise, gönülde karışıklık bula. **Gayn** ise, işi nefsinə zülüm olur. **Fe** ise, rütbesi yükselir. **Kaf** ise, devlet ve malı bula. **Kef** ise, kaybettiği sevincli gelir. **Lem** ise, o emin olur hoş dem. **Mim** olursa, muradını alacak. **Nun** ise, hatırı bezgin olacak. **Vav** ise, işleri kolay olur. **He** ise, hüzn ile göz yaşı doker. **Ye** ise, ibadette başarılı olr. Bu tabirler hep gerçek olur [Haqqı İbrahim: 2013, s.289].

İ.Haqqı əsərdə insan kəlmələrində olan mənanı, əşya adındakı gizli sirləri özünü tanıyan ürfan əhlinə bildirərək və "Quran"dan sitat gətirərək qeyd edir. "Çünkü öncesiz sözünde "De ki, Rabbimin kelimeleri için bütün denizler mürekkep olsa muhakkak ki, Rabbimin kelimeleri tükenmeden denizler tükenirdi, bir o kadar daha yardımçı getirsek bile" buyurmuş, böylece kelimelerden maksadın, varlığın kendi olduğunu duyurmuştur. Nitekim insanın kelimelerinden her birinde her birinde digərində olmayan manalar vardır. Tıpkı bunun kibi varlık aleminde var olan her şeyin digərində olmayan bir sırrı vardır. İşte Allah, eşyada olan bu gizli sırları kendini bilen irfan ehli kullarına bildirmiş-tir" (Haqqı İbrahim: 2013, s.765).

İbrahim Haqqı təsəvvüf düşüncəsində Allah adında "La" hərfinin məcazi mənasını açıqlayaraq belə yazır: "La ilahe illallah" keliməsində "La" hərfi öyle bir süpürgedir ki, onunla

sırların yüzlerindeki yabancı tozlar silinip süpürülür” [Haqqı İbrahim: 2013, s.496].

G.Quliyeva yazır: “Digər mü təsəvvüflər kimi, İbrahim Haqqıya görə də həyatın ən önəmli amalı, məramı mərifətdir. Mərifətin ən yüksək pilləsi Mərifətullahdır. Mərifətullahın açarı özünü dərk etmək, özünü dərk etmək isə aləmi dərk etməkdir” [Quliyeva: 2021, s. 454]. İ.Haqqı yazır ki, aləmin dərk müxtəlif elmləri öyrənməklə mümkün olur. Bu cəhətdən əsərdə riyaziyyat, həndəsə, astronomiya, anatomiya, geologiya, coğrafiya, psixologiya, kulinariya, tibb və s. elmlər barədə ətraflı məlumat verilir. İ.Haqqı qeyd edir ki, özünü dərk etmək üçün Allahı dərk etmək, onun qoyduğu qanunları tanımaq və sevmək gərəkdir.

İ.Haqqı əsərdə sözlərin düzgün tələffüz məsələsinə də toxunmuşdur. Ürfan yoluna girən müridlərin dörd mərhələdən keçdiyini və bu zaman onların tələffüzündə “Allah” kəlməsinin düzgün oxunmasını, dəqiq tələffüz edilməsini qeyd edən alim yazır: “Mürit, bu makamda “La ilahe illellah” zikriyle məşğul olup “La” hərfini uzatarak ve “ilahe”nin “i”sini iyice vurğulayarak söyler. “İlahe”nin “he”sine de hafif bir “e”sesi vererek onunla “illeallah” arasını kesmeyip “Allah” sözünün sonuna sesli harf eklemez. Özellikle “ilahe” kəlməsinin “i”sini iyice vurğular, belirginleştirir ki “yi” şeklinde telefuz edilmesin, böylece bu kəlmənin təkrarından fayda və təsir gitmesin...La ilahe illeallah sözünü çox edin.Çünkü o söz hiç bir günah burakmaz. Hiçbir amel de ona benzemez. Bu ikinci makamda olan bu makama özgü ikinci bir adla yalnızca məşğul olur. “Allah, Allah, Allah” der ve bu kəlmənin son hərfini hiçbir zaman sesli harfle okumaz....” [Haqqı İbrahim: 2013, s.712]. “Bu adı zikr eden bütün zikir vakitlerinde kibleyə dönüb gözünü yumar və bu ən böyük adı nəfəslərinin sesi ilə təkrar eder.Her təkarrında başını kaldırıp gögsüne indirir. “Allah” sözünün ilk hərfini (hemzeyi) iyice vurğulayıp belirginleştirerek son harf olan “H”dan önceki harfi hafifce çekerek ve “h”yi de sessizce okur. Özellikle hemzeyi vurğulamakta ihmal ve tekrarda acele etmemeli. Öyle ki “halla, halla, halla” demiş olmasın. Çünkü böyle telaffuz etmekte hiç bir mana ve bunun təkrarında da hiç bir təsir yoktur” [Haqqı İbrahim: 2013, s.720]. “Allah dostları şöyle demişlerdir:Üçüncü ma-

kamda bulunan mürit şu üçüncü adı devamlı okusun: Ha-yı uzatarak ve u-yu sakın olarak “Hu, Hu, Hu” adını okusun...Önce “ya” ile okuyarak “Ya Hu” deşdin, sonra da “ya” sız okumaya devam etsin.Otururken, kalkarken, yataarken gece ve gündüz boyunca gizlice bu adı təkrar ederek təsirine varsın” [Haqqı İbrahim: 2013, s.740]. “Çünkü kalbın gözü vardır ki onunla gayip Allah dostları şöyle demişlerdir: Üçüncü adın (Hu) zikrinin təsir ve özellikleri şudur ki buna devam eden arifin kalbinde “mutlak gerçek” doğup kalbinde iman gerçeği ve rabbani marifetler apaçık ortaya çıkar...Arif bazı vakitlerde “La hu illa hu” demekle de məşğul olur.... [Haqqı İbrahim: 2013, s.750]. “Dördüncü makamda bulunan olgun, bir baska dördüncü adın zikriyle məşğul olur.”Hak, Hak, Hak” deyip ya bir ünlem harfiyle (Ya Hak) şeklinde ve ya ünlem harfi olmaksızın təkrar ederek təsirini bulur [Haqqı İbrahim: 2013, s.753].

O, sufi tərqiqətinə, təsəvvüfə daxil olan müridlərin Allaha daha yaxın olmaları üçün bir neçə məqamdan keçdiyini, bu zaman Allah Təalayı zikrlərini düzgün tələffüz etmələrini qeyd edərək yazır ki, “irfan yoluna girenin üç menzili vardır: Biri alemlə fəna, biri alemlə cəzbe, biri alemlə kabza. Alemlə fənadaysan, “La ilahe illellah” kəlməsinə davam edersin. Alemlə cəzbe olduqca “Allah, Allah, Allah” zikrinə davam edersin. Alemlə kabza elirsən, “Hu, hu, hu” demək məşğul olursun. Görüldüyü kibi kəlbərlərin keşfini açan “la ilahe illellahdır”. Ruhların keşfini açan “Allah” zikridir. Ve sırların keşfini açan da “Hu” dur. Çünkü “la ilahe illellah” kəlbərlərin küvvəti, “Allah” ruhların küvvəti, və “Hu” da sırların küvvətidir.Bahsi geçen təbiət, basit və yalın bir hava olup harflərin surətləri ilə çeşit çeşit bulanan insan nəfsinə bənzədiyi için cihanın varlığı da insanın kəlmələrini andırdığı için Allah dostları ona “zilgölge” dedikləri kibi “rahmani nəfis” de demişlərdir.... [Haqqı İbrahim: 2013, s.765].

“Mərifətnamə” əsərində insan nəfsi, ağıl, sevgi, qəzəb, səbr, eşq və s. hisslər barədə məlumat verilir. “Təsəvvüfün mövzusu Allah, varlıq və insanla bağlıdır. Cüneyd əl-Bəğdadi qeyd edirdi ki, “təsəvvüf sufiyanə bir həyatın vəsfidir”. Bir çox mənəvi məqam və şərtlər – eşq, sevgi, nifrət, kin varlıq, nəfis, ibadət və s. kimi

duygular təsəvvüfün mövzu dairəsinə daxildir" [Quliyev: 2025, s.41].

Sözə yüksək qiymət verən İbrahim Haqqı nitq mədəniyyəti məsələlərinə də toxunmuş, gözəl söhbət, ədəbli danışmaq kimi məsələləri də işıqlandırmışdır. Allahın müsbət sifətlərindən birinin də söz olduğunu qeyd edən İ.Haqqı yazır: "*Musbat sıfatlardan biri de sözdür. Allah söyleyendir. Fakat bizim gibi dil ile degildir. Bazı kullarıyla vasitasız konuşur..Kuranı Kadım Allahın sözüdür, öncesizdir, sonsuzdur, mahluk ve keçici de degildir*" [Haqqı İbrahim: 2013, s.575].

Əsərdə dil və söz barədə bir çox hikmətli sözlərdən və aforizmlərdən istifadə edilmişdir. "*Her düşündüyünü söyleyen dil bütün sırları harcayıcıdır. Kulak iki habe alırken dil yalnızca bir haber vericidir.Yanı işitmek ikidir. Söz birdir. Söz var ki halk içinde destan olmuş, söz var ki hancerede gizli kalmış. Gizli sözü dilinde tut, açığa vurma ki, pişmanlık içinde inlemeyesin...Dili de tut ki, dostların olsun...Kişi kendi dilinin altında gizlenmiştir. Dile gelen her sözün zererini düşünmek gereklidir. Çünkü insanın belası dilinden gelir*" [Haqqı İbrahim: 2013, s.454]. "*Çünkü her zülümde bir adalet ve her şerde bir hayır bilinmiştir*" (Haqqı İbrahim: 2013, s.2). "*...insanın esenliği dilini tutmasındadır.*" "*Ya hayır söyle, ya sus.*" "*Kim susarsa her beladan kurtulur*" [Haqqı İbrahim: 2013, s.450]. "*Dil insanın terazisidir. Bilgili ile cahilin ayırd edicisidir.*" [Haqqı İbrahim: 2013, s.819]. "*Güzel sohbet muhabbeti artırır*" [Haqqı İbrahim: 2013, s. 820]. "*Dilin orucu gereksiz sözdendir*" [Haqqı İbrahim: 2013, s. 396] və s.

Əsərdə gözəl nitqə malik olmaq, yaradıcı ilə, valideynlərlə, ərlə arvadın bir-biri ilə, kişinin övladı ilə, qohum-qonşularla, dostlarla, cahillər ilə ədəbli, tərbiyəli söhbət etmək kimi məsələlər Müzəyyən Altunbayın məqaləsində geniş şəkildə əks olunur [Muzeyyen Altunbay: 2012, s. 95-104].

"Mərifətnamə" əsərində oğluna nəsihət edərək İ.Haqqı yazır: "*Oturman hem edepli, sözün her an tertipli olsun. Seninle konuşanın güzel sözüne aşırı sevgi göstermeksizin, şakalaşma ile tekrarın habersiz istifade edesin.Virtlerini ve şiirlerini, hitap ve sözlerini, nefsini temize çıkarmaya dönük olan diger tavrlarına övme ve şakalaşmayla halka söylemeyesin....Konuşmada*

sesi alçak eyleyip faydalı ve kısa söyleyesin, sözü uzatmayasın. Ta ki dinleyeni sıkıntıya sokmayasın. Tebessümlü söyleyib aksırını teşimiyyet eyleyesin" [Haqqı İbrahim: 2013, s.455].

Elman Quliyev yazır: "*Təsəvvüfün qayəsini insanı pisliklərdən, pis əxlaqdan uzaqlaşdırmaq, mənəvi ucalığa yüksəltmək, onu əsl Allah bəndəsi və peyğəmbər ümməti səviyyəsinə qaldırmaq, bir sözlə – kamil insan məqamına çatdırmaq təşkil edir.*" [Quliyev: 2025, s.41].

"Mərifətnamə" əsərində tərbiyəvi nəsihətimiz fikirlər verilərək, gənclərin gözəl əxlaqi sifətlərə malik olması arzu edilir. Valideynlərə qarşı mərhəmətli və mehriban olmaq barədə alim yazır: "*Rabbin yalnız kendisine tapmanızı ve anaya babaya iyilik etmenizi emretti. İkisinden birisi, yahut her ikisi, senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa sakın onlara "of" demə, onları azarlama. Onlara gözəl söz söyle. Onlara acımadan dolayı küçülme, kanadını endir*" [Haqqı İbrahim: 2013, s.813].

İbrahim Haqqı həm də gözəl şairdir. Mənzum əsərlər yazan bu mütəfəkkir alim, bu əsərdə həm nəsrdən, həm də şeirlərindən yeri gəldikcə öz fikirlərini daha da aydın ifadə etmək, canlandırmaq üçün istifadə etmişdir. "*Əsərlərinin bir qismini nəzmlə qələmə alan İbrahim Haqqı türkcəylə yanaşı, ərəb və fars dillərində də mənzumələr yazmış, qəsidə, qəzəl, müsənnəf, rübai və qitələrinə elmi, dini-təsəvvüfi görüşlərini ustalıqla qələmə almışdır...*" "*Mərifətnamə*" əsəri başda olmaqla, demək olar ki, bütün nəsr əsərlərində yer alan mənzumələr mövzunun oxucu tərəfindən daha çox diqqətini cəlb etməyə yardımçı olmaq məqsədi güdür. O, belə şeirlərindən ya mövzunun xülasəsi, ya da nümunə kimi istifadə edir, yeri gəldikcə başqa şairlərin mənzumələrindən sitat gətirir. İbrahim Haqqının şeirdən tərbiyəvi, ibrətamiz və istiqamətləndirici vasitə kimi istifadə etmək cəhdi onun şair kimliyindən daha çox alim və mürid kimliyinə səbəb olduğu üçün bəzi şeirlərində texniki baxımdan qüsurlar olduğu aşkar edilmişdir. Hətta onun qəzəllərində daha yüksək bədii dəyər daşıyan zəngin təxəyyül və assosiasiyalar da ona ustad şair şəxsiyyəti vermək üçün kifayət etməmiş, ona geniş mədəniyyətini, elmi biliklərini nəzmlə təsvir edən uğurlu bir məsləhətçi siması vermişdir" [Quliyeva: 2021, s.455].

Burada onun türk, ərəb və farsca şeir və rübailəri toplanmışdır. İ.Haqqının “Mərifətnamə” əsərində türk dilində 300-ə qədər nəzm əsəri, 160-dan çox beyti, 60 qitəsi, 19 şeiri, 57 rübaisi, üç misrası, üç məsnəvisi, iki mənzuməsi, müstəzadı və tefzivnaməsi, ərəb dilində 24 şeiri, 20 beyti, 1 qitəsi, 1 misrası, fars dilində 8 nəzmi, 8 beyti, 2 rübaisi, 1 qitəsi, 1 şeiri, digər ayrı-ayrı filosof və şairlərin 20-yə yaxın şeiri, ümumilikdə 700-ə qədər şeir, nəzm və misra, beyt yazılmışdır.

İ. İbrahim Haqqı dünyada baş verən hər şeyi Allahdan bilir və bu mənanı qəbul edərək çox gözəl və mənalı şəkildə yazdığı tefzivnaməsində bunu vəsf edir:

*Hak seyleri hayr eyler Zan etme ki qayr eyler
Arif anı seyr eyler Mevla görelim neyler
Neylirse güzel eyler.*

*Sen Hakka tevekkül kıl Tefziv it ve rahat bul
Sabreyle ve razı ol Mevla görelim neyler
Neylirse güzel eyler...*

*Bir işi murat itme Oldıysa inad itme
Hakdandır o red itme Mevla görelim neyler
Neylirse güzel eyler....*

*Bil elsinei halkı Eklamı Hak ey Hakkı
Ögren edebu hulki Mevla görelim neyler
Neylirse güzel eyler.*

*Vallah güzel itmiş Billah güzel itmiş
Tallah güzel itmiş Allah görelim netmiş
Netmişse güzel itmiş...*

[Haqqı İbrahim: 2013, s.385].

“Mərifətnamə” əsəri bir çox türk alimləri tərəfindən ictimaiyyətə təqdim edilsə də, sadələşdirilmiş variantı professor Duralı Yılmaz tərəfindən işlənmişdir, biz də bu əsərə istinad edərək əsər barədə fikirlərimizi qısaca da olsa vermək istədik. Nəticə olaraq demək olar ki, İ.Haqqının “Mərifətnamə” əsərinin dil, tələffüz, nəzm və üslub xüsusiyyətləri olduqca zəngindir, o, XVIII əsr türk təsəvvüf düşüncə tərzinin, müxtəlif elmlərin, eyni zamanda dil və ədəbiyyatının öyrənilməsində çox mühüm əhəmiyyətə malikdir və bu əsərdə irəli sürülən mənəvi əxlaqi fikirlərin üzə çıxarılması müasir dövr üçün də misilsiz əhəmiyyət daşıyır. “Mərifətnamə”nin çox zəngin dil və üslub xüsusiyyətləri var ki, məqalədə müəyyən hissəsini göstərməklə kifayətləndik.

Ədəbiyyat / References

1. Altunbay Muzeyyen *Erzurumlu İbrahim Haqqı Hazretleri ve Marifetnamede söhbet edebi.* //Bütün yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (16-18 kasım 2011 Erzurum) Bildiriler./ Erzurum, 2012, s.95-104 ISAM Araştırma Merkezi. <http://ktpmakale.isam.org.tr>.> [istinad tarixi:19.06. 2017]
2. Başar Burak. *Osmanlı Mutfağı yemeklerinin, İbrahim Hakkının Marifetname Eserinde Geçen Gastronomik Ürünler Açısından Degerlendirilmesi.*/ Atatürk Üniversitesi. Gastro-Dünya Dergisi/Cilt I/ Sayı I 2022, s.2-10. Academia.edu. [istinad tarixi: 31.12. 2022]
3. Çöpoğlu Mustafa. *Yunusun sesi.* / II Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri. “Ordu”, 2016, s.89. <https://dergipark.org.tr>.> download>article/file
4. Haqqı İbrahim (2013). Marifetname. Çatalçeşme Sk. No: 27/15 34410 Cağaloğlu-İstanbul. www.kitapadresi.com Ataç yayınları. <https://www.scribd.com/document/813750343/Erzurumlu-Ibrahim-Hakk%C4%B1-Marifetname>
5. Karataş İbrahim Ethem. *Erzurumlu İbrahim Hakkının Marifetnamesinde Anasırı-I Erbaa (Dört Ünsür) Görüşü.*/ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 33, 2014, Güz, 104-122 <https://dergipark.org.tr> > download >article > file
6. Quliyeva G. *Alim və mütəfəkkir İbrahim Haqqı Ərzurumi.*/ [http://www. anl.az](http://www.anl.az)>meqale>bdu_dil_edebiyat 2021 PDF 105(meqale).
7. Quliyev E. (2025) Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı:Elm və təhsil.
8. Toprak Salih. *Erzurumlu İbrahim Hakkı Üzerine Bir Degerlendirme.*/İgd Üni İfder/İgd Uni Jo-ur Div Fac.Sayı/No:15, Nisan/April 2020, s.109-123 <https://isamevişorgspdf.drg>>2020_15_TOPRAKS